

Middeleeuwse mensen en hun verhalen

Middeleeuwse mensen en hun verhalen

Essays

RUDI KÜNZEL

Hilversum
Verloren
2022

Afbeelding op het omslag: Druivenpluk (september) in Psalter van Eleonora van Aquitanië, Fécamp of Parijs ca. 1200, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (Ms KW 76 F 13, fol. 9v).

© 2022 Rudi Künzel
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087048952

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma
Opmaak: Rombus / Marlies Bult

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
Spreken, vertellen, schrijven	11
Een middeleeuws Roodkapje	13
Mondelinge overlevering in middeleeuws West-Europa	17
Boeren aan het woord: mondelinge en schriftelijke communicatie	31
Middeleeuwse groepsculturen	71
Groepsculturen: over de bruikbaarheid van een historisch-antropologisch concept	73
Het christendom van boeren en stedelingen	83
Stedelijke cultuur: enige onderzoeksvragen en hypothesen	96
Emoties	101
Angst in middeleeuws West-Europa	103
Historisch onderzoek naar emoties: enige onderzoekservaringen	113
Ibn Khaldûn	119
Tijd in de historische sociologie van Ibn Khaldûn	121
Ibn Khaldûn en de praktijk van de methode: kwantitatieve betrekkingen in de <i>Muqaddima</i>	140
Ibn Khaldûn in het Maagdenhuis	157
Europese historici	161
Over de historisch-filologisch methode van Erich Auerbach	163
Fichtenau als mentaliteitshistoricus	168
De drijfveren van een historicus: theorievorming, onderzoekspraktijk en levenservaring in Le Goffs ‘Mélusine’	177
Index van namen	195
Index van onderwerpen	198

Voorwoord

In het jaar 996 schonk Frethebold, een aristocraat uit midden-Nederland, al zijn landerijen in het graafschap Teisterbant (een gebied tussen Lek en Maas, ten Oosten van Gorkum) aan de Utrechtse kerk. In de oorkonde die daarvan is opgemaakt staat aan het slot een fraai voorbeeld van hoe schriftelijke fixatie en mondelinge rechtshandelingen naast elkaar voorkwamen:

Gedaan in Utrecht in tegenwoordigheid van bisschop Ansfried (...), in het tweede jaar van zijn episcopaat, in tegenwoordigheid van verschillende getuigen van wier namen er hier een aantal neergeschreven worden: Wlfhere, Godefrit, Wiroc, nog een Godefrit, Erolf, Ribrat (...). Kort hierop, op de vierde dag hierna, opdat [de schenking] steviger en vaster zou zijn, is deze binnen de grens van voornoemd graafschap in het dorp dat Driel genoemd wordt bekrachtigd terwijl voornoemde getuigen en verscheidene anderen er bij stonden, zonder dat iemand daar afbreuk aan deed, met tak en kluit, volgens het recht en de rechtsgewoonten van de leken, opdat op deze schenking geen inbreuk gedaan zou worden en hij ongeschokt in stand zou blijven, gelukkig in Christus.¹

Deze formulering verwijst naar degenen in wier belang de oorkonde werd vervaardigd, de kanunniken van de kerk van Sint Maarten in Utrecht, en naar Frethebold, een aanzienlijke leek, die zijn schenking ‘volgens het recht en de rechtsgewoonten van de leken’ bekrachtigde met het overhandigen van tak en kluit, beide symbool voor de overgedragen grond. Het geschreven getuigenis maakte deel uit van de verschriftelijkte cultuur van de geestelijken, de tak en de kluit aarde waren zichtbare tekenen die hoorden tot de orale cultuur waarin leken als Frethebold leefden. De twee communicatievormen zijn karakteristiek voor de sociale verhoudingen binnen en tussen de verschillende sociale lagen.

In de stukken onder de kop ‘Spreken, vertellen, schrijven’ en ‘Middeleeuwse groeps-culturen’ bespreek ik hoe communicatievormen en sociale verhoudingen met elkaar samenhangen. Daarmee zet ik het onderzoek naar de groeps-culturen in mijn boek *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen* voort, maar nu toegespitst op het communicatieve aspect van die culturen. Ik onderzoek hoe boeren in Nederland – lange tijd de meerderheid van de bevolking – met elkaar en met de buitenwereld communiceerden, vanaf de vroege Middeleeuwen tot nu toe, mondeling, schriftelijk en digitaal. Verder komt de stedelijke cultuur aan bod, onderzoek ik verschillen tussen boeren en stedelingen wat betreft hun religieuze beleving en wijd ik een beschouwing aan de grote variëteit aan genres binnen de mondelinge overlevering in de Middeleeuwen.

1 Zie hierna pp. 21-22.

Met emoties houd ik me al geruime tijd bezig. Emoties zijn, naar het woord van Frijda, *taxaties*. Het zijn innerlijke reacties die ons informeren over hoe we ons verhouden tot wat er op ons afkomt: is dat prettig, aantrekkelijk, gevaarlijk, griezelig? Bij zulke reacties komen ook al meteen de sociale verbanden tussenbeide waarbinnen we leven – in de vorm van cultuur. Cultuur heeft invloed op wat ons emotioneert en op hoe we dat uiten. Angst is in dit verband een interessante emotie: wie was onderhevig aan angst, wat werd gevreesd en waarom? Daarover gaat ‘Angst in middeleeuws West-Europa’. Duizend jaar geleden was God in deze streken waarschijnlijk vaker een bron van angst en ontzag dan tegenwoordig, en veel van de vormen waarin die zich uitten zijn ons wezensvreemd geworden. Dat vergt van de onderzoeker een open blik en inlevingsvermogen. Bovendien vormt historisch onderzoek naar emoties een nieuw ontsloten grensgebied van de geschiedwetenschap. Alleen al daarom is het onontkoombaar aandacht te besteden aan methodische problemen. In het stuk ‘Historisch onderzoek naar emoties’ stel ik mezelf vragen over de toepasbaarheid van de verschillende psychologische theorieën die ik gebruik.

Ibn Khaldûn, de veertiende-eeuwse Noord-Afrikaanse historicus en socioloog, wist dat historici die naar het verleden kijken dat altijd doen vanuit hun eigen situatie. Hij realiseerde zich dat de situatie van de waarnemer, de positie die deze inneemt ten opzichte van wat hij waarneemt, diens waarneming mede bepaalt. Ibn Khaldûn was van huis uit een stedeling, maar hij leerde in de loop van zijn leven de nomadische levenswijze kennen en vond dat hij daardoor een beter inzicht had in de wisselwerking tussen nomaden en stedelingen dan zijn collega’s die hun hele leven in steden doorbrachten. Op een vergelijkbare manier hebben het lezen van Ibn Khaldûn en reizen buiten Europa mij nieuwsgierig gemaakt naar wijdere verbanden. Ik volg deze scherpzinnige onderzoeker in zijn beschouwingen over tijd en over de kwantitatieve betrekkingen tussen verschillende sociale fenomenen. Het betoog ‘Ibn Khaldûn in het Maagdenhuis’ hield ik in dat gebouw tijdens de bezetting in 2015 als bijdrage aan de protestbeweging van de studenten en docenten van de Universiteit van Amsterdam tegen het neoliberale wetenschaps- en onderwijsbeleid.

Drie Europese historici sluiten de rij, Auerbach, Fichtenau en Le Goff. Het korte stuk over Auerbach ontstond net als het zo even genoemde in een crisissituatie. In 1984 begonnen de neoliberale bezuinigingen op wetenschap en cultuur. Om het moreel te bevorderen besloot ik samen met enige collega’s op het Meertens Instituut, mijn toenmalige werkplek, een colloquium te starten waarin wij over ons onderzoek konden praten. Mijn verhaal over Auerbach opende de reeks.

Wat Fichtenau betreft, in de Duitstalige gebieden werd lange tijd traag en vaak hyperkritisch gereageerd op de Franse mentaliteitsgeschiedenis en was de ideeëngeschiedenis dominant. Fichtenau had daar tegenover al een eigen positie afgebakend doordat hij zijn onderzoek niet alleen richtte op de denkbeelden van de in zijn ogen al te beperkte elites. In zijn boek *Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts* uit 1984 ging hij nog een stap verder. Daarin integreerde hij op een originele manier de verworvenheden van de mentaliteitsgeschiedenis. Ik situeer dit werk in de geschiedenis van het Duitse en Franse onderzoek naar mentale fenomenen.

De bundel besluit met een beschouwing over Le Goff, misschien wel de belangrijkste

mediëvist in de tweede helft van de twintigste eeuw. Ik ben als het ware wetenschappelijk opgegroeid toen hij en zijn generatiegenoten zoals Goerjewitsj hun vleugels uit-sloegen. Van zijn bundel *Pour un autre Moyen Âge* uit 1977 heb ik destijds veel geleerd. Le Goff opereerde toen met intrigerende mengsels van marxisme, structuralisme en het concept van de *longue durée*. In dit stuk vraag ik me af in hoeverre toenmalige maatschappelijke ontwikkelingen, de intellectuele cultuur van die tijd en Le Goffs eigen ervaringen doorwerkten in zijn onderzoek. Aan het eind van deze beschouwing kom ik nog even terug op de bekoring die uitgaat van de middeleeuwse vertelkunst.

Op een paar stukken na die al eerder in een bundel of tijdschrift zijn opgenomen, verschijnen alle stukken in deze bundel voor het eerst.

Ik ben veel dank verschuldigd aan de studenten die in de jaren 1990-2015 met zoveel interesse deelnamen aan mijn werkcolleges historische antropologie. Het was een bijzondere ervaring te merken dat dit onderdeel van de geschiedwetenschap dat in de jaren zestig en zeventig bij oudere vakgenoten nogal eens op weerstand stuitte, voor deze nieuwe generatie studenten absoluut geen problemen opleverde.

De mediëvisten van de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam ben ik erkentelijk voor hun collegiale steun en belangstelling.

De vruchtbare samenwerking met Anna Adamska en Marco Mostert kwam mijn onderzoek naar mondelinge en schriftelijke communicatie zeer ten goede.

De arabisten Heleen Koesen en Djûke Poppinga, de vertalers van Ibn Khaldûns *Muqaddima*, hebben mij steeds genereus van informatie en literatuur voorzien. Met Maaïke van Berkel onderhoud ik door de jaren heen een uiterst stimulerend contact over deze materie.

Frits Boer en ik zijn al heel lang in gesprek met elkaar over de emoties. Ik dank hem voor zijn commentaar op de twee stukken over dit onderwerp.

Dankbare herinneringen bewaar ik aan de inspirerende gedachtewisselingen met de Gentse mediëvisten Ludo Milis en Jeroen Deploige en alle anderen daar.

Hetzelfde geldt voor het eerbiedwaardige en vitale Amsterdamsche Historische Gezelschap, waar altijd ruimte is voor serieuze discussie en reflectie.

De medewerkers van de bibliotheek in het P.C. Hoofthuis en van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek dank ik voor hun toegewijde dienstverlening en voor de manier waarop zij rekening hielden met mijn geringe gezichtsvermogen, waarbij zij zich ook in coronatijd niet van de wijs lieten brengen.

Voor hun zorgvuldige werk aan dit boek en hun hartelijke betrokkenheid ben ik veel dank verschuldigd aan de mensen van Uitgeverij Verloren, Thys VerLoren van Themaat, Tanja Stropsma, Eva Nicole Pool en Marlies Bult.

Dagelijks weerwoord, levendig commentaar en betrokkenheid bij mij werk kreeg ik als altijd van mijn levensgezellin Anne-Ruth Wertheim.

Voor een schets van de ontwikkeling van mijn onderzoek en voor de bibliografie van mijn werk zie de website <https://rudikunzel.nl>

**Spreken, vertellen,
schrijven**

Een middeleeuws Roodkapje

*Referaat (praatje) voorafgaand aan de verdediging van mijn proefschrift,
Universiteit van Amsterdam, 31 oktober 1996.*

Beste familie, vrienden en belangstellenden,

In het boek dat ik zo dadelijk zal verdedigen, heb ik tientallen middeleeuwse teksten geanalyseerd. Uit die analyses trok ik conclusies, die ik met elkaar combineerde zodat er grotere lijnen zichtbaar werden. De komende tien minuten wil ik één zo'n middeleeuwse tekst voor U analyseren. Ik vind het leuk U zo een kijkje te laten nemen in mijn werkplaats.

De tekst waarover ik het wil hebben, staat in een schoolboek. Dat schoolboek werd in de elfde eeuw geschreven door een zekere Egbert, een schoolmeester in de stad Luik. Deze tekst, een gedicht, is gesteld in het middeleeuws Latijn. U heeft hem in Nederlandse vertaling.¹

Over een meisje dat van de jonge wolven gered werd
Wat ik hier meedeel wisten mensen uit de streek mij te vertellen.
Het is niet alleen wonderbaarlijk, maar ook zeer geloofwaardig.
Iemand nam uit de heilige doopvont een meisje op
en gaf haar een manteltje geweven uit rode wol.
Het was de vijftigste zondag na haar doop.
Het meisje was inmiddels vijf jaar geworden. Bij zonsopgang
dwaalde ze rond, en lette niet op zichzelf en op het gevaar.
Een wolf overviel haar, zocht vervolgens zijn nest in het bos op,
nam haar mee als prooi voor zijn welpen en liet haar daar achter om opgegeten te worden.
Die vielen haar meteen aan, maar konden haar niet verslinden.
Toen lieten zij hun woestheid varen en begonnen haar hoofd te aaien.
Het meisje zei: 'Beestjes, verscheur niet dit manteltje,
dat mijn peetvader mij gaf toen hij mij uit de doopvont ontving.'
Zo matigt God, hun schepper, wrede zielen.

(E. Voigt (ed.), Egbert van Luik, *Fecunda ratis* (Halle, 1889) pp. 232-233).

¹ Met dank aan Louk Meijer voor zijn hulp bij de vertaling.

In deze tekst hebt U waarschijnlijk al het sprookje herkend dat U kent uit uw kindertijd, Roodkapje. U zult ook gezien hebben dat deze tekst afwijkt van de versie waarmee wij vertrouwd zijn. De grootmoeder komt er niet in voor. Roodkapje wordt niet opgegeten. De boze wolf wordt niet in zijn slaap verrast door de jager en zijn buik wordt niet opengesneden. De versie die wij kennen komt uit de beroemde sprookjesverzameling van de gebroeders Grimm uit het begin van de negentiende eeuw. Dat is weer een bewerking van de versie in de al even beroemde sprookjesverzameling van Charles Perrault uit het eind van de zeventiende eeuw, *De sprookjes van Moeder de Gans*. De versie van de Luikse schoolmeester Egbert en het verhaal zoals wij dat kennen verschillen van elkaar, maar het is duidelijk dat ze ook dingen gemeen hebben. In beide versies dwaalt een meisje in haar eentje rond in een bos en wordt door een wolf gepakt. Ze heeft een rood kapje op. Zo is het in de hedendaagse versie, en zo is het al in de tekst van Egbert. Er staat immers dat de jonge wolven haar manteltje konden beschadigen door over haar hoofd te aaien. Het zal een rood manteltje met een capuchon geweest zijn.

Hoe zijn die overeenkomsten te verklaren? Perrault, eind zeventiende eeuw, was voor zover we weten na Egbert de eerste die het verhaal van Roodkapje optekende. Hoogstwaarschijnlijk kende hij het schoolboek van Egbert niet. Want hoewel er een aantal overeenkomsten zijn, zijn de verschillen tussen deze twee teksten toch weer zo groot, dat het uitgesloten lijkt dat Perrault het verhaal van Egbert heeft overgeschreven. De meest aannemelijke verklaring van de overeenkomsten tussen deze twee is daarom dat beide auteurs uit een en dezelfde bron geput hebben, namelijk een mondeling overgeleverd verhaal. En dat impliceert dat dit mondeling overgeleverde verhaal al in de elfde eeuw in Luik circuleerde. Er is nog iets dat daarop wijst. Egbert zegt dat mensen uit zijn streek het hem vertelden. Hij had het dus niet van één iemand, maar van een groep, een collectief. Ook dat wijst op mondelinge herkomst van dit verhaal. Want bij mondelinge overlevering is altijd een collectiviteit betrokken.

We kunnen ervan uitgaan dat Egbert het verhaal niet precies zo opschreef als hij het hoorde vertellen. Hij voegde er een aantal elementen aan toe. Zijn eerste toevoeging was dat hij het verhaal liet beginnen met de doop van Roodkapje, een christelijk ritueel. Zijn tweede toevoeging was dat hij van het rode manteltje een geschenk maakte dat ze bij haar doop had gekregen. En dat gaf hem de mogelijkheid tot de derde toevoeging: dit manteltje, dat ze bij haar doop gekregen had, beschermde haar tegen de jonge wolven. Alle drie deze toevoegingen hadden dezelfde bedoeling: van het oorspronkelijke sprookje maakten ze een stichtelijk verhaal, dat een christelijke geloofsinhoud overdroeg: de doop beschermt tegen het kwaad.

Onderzoek heeft uitgewezen dat de meeste mondeling overgeleverde versies die in de negentiende en twintigste eeuw circuleerden, slecht afliepen: het meisje werd opgegeten. Dat was ‘functioneel’, want het verhaal werd aan kleine kinderen verteld om ze te waarschuwen niet in hun eentje het bos in te lopen. Bij Perrault, aan het eind van de zeventiende eeuw, liep het sprookje nog slecht af, maar de Grimms vonden dat te cru en voegden een *happy end* toe: de jager die de buik van de wolf opensnijdt, zodat Roodkapje en haar grootmoeder weer springlevend te voorschijn komen.

Ook Egbert laat het verhaal goed aflopen: de jonge wolven kunnen het meisje niet verslinden en beginnen haar te aaien. Waarschijnlijk – maar te bewijzen valt dat niet – werd er al in Egberts tijd, in de elfde eeuw, een verhaal rondverteld dat wreder was en ermee eindigde dat Roodkapje werd opgegeten, dezelfde indringende waarschuwing aan het adres van kleine kinderen als de mondelinge versies uit later tijd.

De elementen uit het verhaal die voorkomen zowel bij Egbert van Luik als in de hedendaagse versie, zullen gehoord hebben tot de kern van het mondeling overgeleverde verhaal. Dus: een meisje met een rood kapje (of een rode capuchon) dwaalt onvoorzichtig rond in een bos en wordt door een wolf gepakt. De slechte afloop van dat mondeling overgeleverde verhaal is door de gebroeders Grimm en heel waarschijnlijk ook door Egbert veranderd. De Grimms laten de jager tussenbeide komen. Bij Egbert zorgt de kracht van de doop, gematerialiseerd in het rode manteltje, voor een wonderbaarlijke keer ten goede.

Laten we nog één maal kijken naar de tekst van de elfde-eeuwse schoolmeester. We hebben gezien hoe daarin bestanddelen uit de toenmalige mondelinge overlevering zijn vermengd met bestanddelen van een christelijke, klerikale traditie. Maar er is ook veel af te lezen aan de vorm waarin dit mengsel is gegoten: een geleerde literaire dichtvorm met een metrum, de hexameter, dat afkomstig is uit de klassieke Oudheid. En daarom kun je spreken van een mengsel van drie verschillende tradities. Een geleerde, een christelijke en een mondelinge traditie zijn gesmeed tot één geheel. Ter afsluiting enkele opmerkingen over deze tradities en de wisselwerking daartussen.

Eerst iets over de geleerde traditie. Net als nu leerden kinderen duizend jaar geleden lezen en schrijven op school. Niet alle kinderen. Alleen de kinderen die voorbestemd waren geestelijken te worden. De meeste anderen bleven analfabeet. De kinderen die wel leerden lezen en schrijven, leerden dat niet in hun moedertaal, maar in het middeleeuws Latijn, de taal van de christelijke kerk. Deze middeleeuwse geestelijken schreven dus niet in hun eigen taal, maar in een tweede taal die zij zich op school eigengemaakt hadden. Dat was een literaire taal met allerlei vaststaande manieren om dingen uit te drukken, formules, stoplappen en clichés. Van die taal ging natuurlijk invloed uit op de manier waarop deze geestelijken schreven over wat ze zagen, dachten en voelden. In onze tekst zien we een aantal puur literaire elementen: het metrum, afkomstig uit de klassieke dichtkunst, en bijvoorbeeld ook de zin ‘Het is niet alleen wonderbaarlijk, maar ook zeer geloofwaardig.’

Dan iets over de christelijke traditie. De middeleeuwse geestelijken schreven veel teksten met de bedoeling het christelijk geloof uit te dragen. In preken ligt dat voor de hand, maar we vinden deze tendens ook in hun historische werken. In deze versie van Roodkapje heeft de auteur met zijn ingrepen het sprookje veranderd in een stichtelijk verhaal, een exempel. De christelijk-moraliserende strekking blijkt ook uit de afrondende slotregel ‘Zo matigt God, hun schepper, wrede zielen.’

Tenslotte iets over de mondelinge traditie. In de middeleeuwse maatschappij waren, zoals gezegd, de meeste mensen analfabeet. Mondelinge overlevering was de meest voorkomende vorm van cultuuroverdracht. Ook de geestelijken, die wel konden lezen en schrijven, waren stevig geworteld in de mondelinge traditie van hun tijd. Zij schreven in het Latijn, maar ze dachten en voelden in hun moedertaal. Zo komt het dat

de mondeling overgeleverde cultuur keer op keer kon binnendringen in de geleerde, geschreven, klerikale cultuur.

Egberts versie van Roodkapje is exemplarisch voor de culturele verscheidenheid in de middeleeuwse maatschappij en voor de manieren waarop de verschillende tradities op elkaar inwerkten.

Mondelinge overlevering in middeleeuws West-Europa

Bijdrage aan een collegereeks over communicatie in de Middeleeuwen, UvA, Afd. Geschiedenis, 16 september 2002.

Wij zijn geneigd te denken dat het belang van het schrift in de loop van de West-Europese geschiedenis toeneemt en dat we in een zeer verschriftelijkte wereld leven: lang geleden ontstond het schrift, vervolgens kwam de drukpers. Maar in de twintigste eeuw kwamen nieuwe ‘mondelijke media’ op, de telefoon, de radio, de televisie, en de nieuwe elektronische media, deels schriftelijk, maar vaak ook mengvormen tussen mondelinge en schriftelijke communicatie, sommige daarvan gecombineerd met visuele communicatie. En grote delen van de Derde Wereld draaien nog steeds op mondelinge overlevering. De meeste tijd moet daar besteed worden aan werken om te overleven. Ook als er kranten zijn en men ze kan lezen is de tijd om te lezen heel beperkt.

In onze maatschappij zijn er allerlei nieuwe media, die zoals gezegd in feite mondeling, al dan niet in combinatie met visuele informatie, functioneren. Een toename van schriftelijke informatie kan blijkbaar heel goed samengaan met een voortzetting van mondelinge informatieoverdracht. Toenemend gebruik van het schrift leidt niet automatisch tot vermindering van het gebruik van het gesproken woord. Een sector die altijd nog op mondelinge overlevering draait: de spelen van kinderen op straat.

Het schrift is in onze samenleving wel heel belangrijk. Mensen hadden destijds goede redenen om op schrift over te gaan. En nu het er is moet iedereen meedoen. Wie in onze maatschappij analfabeet is heeft het heel moeilijk. Hoe werkt een maatschappij die puur op mondelinge media draait? Dat kun je eigenlijk niet goed voorstellen. Hoe onderzoek je mondelinge communicatie en overlevering?

Als je iets te weten wilt komen over mondelinge overlevering in onze tijd, kan je meteen aan de gang gaan: je legt je oor te luisteren en je kijkt om je heen. Zo werkt de antropoloog in de Derde Wereld, de socioloog of de volkskundige hier in het Westen.

Als je iets te weten wil komen over mondelinge overlevering in de Middeleeuwen heb je die mogelijkheid niet. Je bent aangewezen op wat de geschreven bronnen je vertellen over mondelinge overlevering. De geschreven bron is een filter waar je nooit om heen kan.

Je weet dat in de Middeleeuwen het gesproken woord veel en veel frequenter gebruikt werd dan het geschreven woord, dat het geschreven woord kwantitatief in de minderheid was. Eilanden van geletterdheid in een zee van ongeletterdheid. Maar dat geschreven woord – de bronnen – is het enige wat we over hebben. Alleen via die ge-